

Юлія Чеботарьова,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
теорії та історії держави і права
Донецького державного університету
управління

УДК 342.432

Деякі проблемні питання правового статусу окремих категорій осіб, позбавлених волі

Втілюючи в реалії заходи що при-ближують Україну до членства з Європейським Союзом, наша держава зробила вагомий крок з приведення національного законодавства у відповідність до основних міжнародно-правових актів та рішень Європейського суду з прав людини. Однак, зазначений процес не може вважатися закінченим, а реалії сьогодення свідчать про необхідність особливої уваги з такої діяльності нормативно-правовим актам, які регламентують права, свободи, законні інтереси людини і громадянина в Україні взагалі, та окремих категорій осіб – особливо. Мова йдеться про правовий статус неповнолітніх, жінок, засуджених до довічного ув'язнення, які перебувають в місцях позбавлення волі.

Питання процесу реформування та модернізації Державної кримінально-виконавчої служби України, закріплення міжнародних норм та стандартів в цій сфері, відстоювання прав більш вразливих та незахищених категорій, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі, неодноразово обговорювалися на

рівні представників законодавчої влади, інформаційно-консультативних центрів, громадських організацій.

Так, ініціативи, пов'язані з правами жінок, становища жінок та матерів з дітьми, які перебувають в ув'язненні, шляхи вдосконалення та гуманізації системи відбування покарання завжди підтримувалися парламентським Комітетом з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин, підкомітетом з міжнародно-правових питань і гендерної політики.

Зростання кримінальної активності неповнолітніх підлітків, зниження вікового цензу правопорушників, високий рівень повторної (рецидивної) злочинності серед молоді, свідчать про актуальність проблем ювенальної юстиції, які були предметом обговорення науково-практичного круглого столу на тему „Ювенальна юстиція в Україні – за і проти” 15 березня 2013 року, що відбувся за підтримки Уповноваженого Президента України з прав дитини та Академії адвокатури України, інших вищих навчальних закладів, громадсь-

ких організацій, наукових установ, юридичних організацій з захисту прав неповнолітніх [1].

Своєрідним обміном досвіду українських пенітенціаріїв та американських колег став круглий стіл з обговорення проблем неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, проведений співробітниками Прилуцького міськрайонного підрозділу кримінально-виконавчої інспекції Чернігівської області спільно з представниками міжнародної програми «Право на здоров'я» (Health Right International) [2].

21 червня 2013 року, Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ за сприяння українсько-канадського проекту «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» було проведено круглий стіл з питань узагальнення методичних рекомендацій для суддів з питань здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Метою проведення вищезазначених заходів визначалися: ефективність системи гарантій прав дитини у кримінальному судочинстві та запобігти злочинності неповнолітніх; обрання щодо неповнолітніх запобіжних заходів та видів покарання альтернативних позбавленню волі [3].

Не залишаються поза увагою державних органів, громадськості і науковців проблемні питання відбування покарання у виді довічного позбавлення волі.

1-2 березня 2012 року на базі Державною пенітенціарною службою України відбулася заключна конференція на тему: "Актуальні питання призначення і виконання покарання у виді довічного позбавлення волі.

Захід відбувався в рамках швейцарсько-українського проекту "Підтримка пенітенціарної реформи в Україні" (компонент "Підготовка персоналу для роботи із особами, засудженими до довічного позбавлення волі"). Основна теза конференції – «в сучасних умовах невідкладним завданням органів законодавчої

та виконавчої влади повинно стати приведення умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі у відповідність до прогресивних рекомендацій міжнародних інституцій, зокрема, в частині створення належних умов як для виконання цього виду кримінального покарання, так і для роботи персоналу» [4].

Таким чином, актуальність дослідження особливості правового статусу окремих категорій осіб, позбавлених волі обумовлюється як наявністю практичних проблем у реалізації гарантій дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі, так і новими обертами судово-правової реформи.

Проблемні аспекти правового статусу осіб позбавлених волі взагалі, в тому числі певних їх категорій завжди носили актуальний характер і були підґрунтям для наукових досліджень вчених-пенітенціаристів А. І. Зубкова, О. С. Міхліна, А. Е. Наташева, М. П. Мелентьева, П. Г. Пonomарьова, Г. О. Радова, А. С. Ременсона, В. І. Селіверстова, М. О. Стручкова, В. П. Севастьянова, В. М. Трубникова, І. В. Шмарова та ін. Однак, приймаючи до уваги, що реалії сьогодення свідчать про невирішеність зазначених питань як у загальному контексті так і стосовно їх окремих життєво важливих аспектах, необхідність подальшого реформування пенітенціарної системи України залишається злободенною.

Мета цієї статті – визначити шляхи реформування кримінально-виконавчого законодавства України в контексті міжнародно-правових актів, що регламентують перебування окремих категорій осіб (неповнолітніх, жінок, засуджених до довічного позбавлення волі і ін.) в місцях позбавлення волі, дотримання їх прав, свобод, законних інтересів.

Відповідно до ст. 3 Конституції України: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визна-

чають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [5].

Приймаючи до уваги, що до змісту Конституції фактично перенесені основні права і свободи людини і громадянина, зазначені в Загальній декларації прав людини, є безспірним той факт, що на осіб, засуджених до позбавлення волі в Україні, поширюються не лише права громадянина України але й загально-визначені права людини.

З урахуванням викладеного можна дійти висновку, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду, а від прав і свобод людини і громадянина очікується, що вони будуть створювати правові і фактичні умови життя особистості, навіть тоді, коли вона перебуває в місцях позбавлення волі.

Розглянемо дієвість вищезазначених положень в реаліях на прикладі дослідження правового статусу окремих категорій осіб, позбавлених волі.

Проблемні питання, пов'язані з правами жінок, становища жінок та матерів з дітьми, які перебувають в ув'язненні, шляхи вдосконалення та гуманізації системи відбування покарання останнім часом знаходяться в полі зору парламентського Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин, підкомітетом з міжнародно-правових питань і гендерної політики.

Як було зазначено головою підкомітету з міжнародно-правових питань та гендерної політики під час круглого столу на тему «Бангкокські правила на захисті прав ув'язнених жінок», який відбувся 22 листопада 2012 року, «на сьогодні, в пенітенціарній системі України: відсутні спеціально проєктовані наново для жінок установи відбування покарання; жіночі спеціальні потреби, з урахуван-

ням фізичних і соціальних відмінностей, не знаходять відображення в архітектурі і організаційній структурі місць позбавлення волі; не всі жіночі колонії забезпечуються відповідного рівня санітарні норми; якщо жінки в ув'язненні навіть і розглядаються як специфічна група, яка потребує особливого захисту і особливого ставлення, цей розгляд не відображає гендерної рівності» [6].

Приймаючи до уваги, що жінки відіграють особливу роль у збереженні сім'ї, в процесі відбування покарання у виді позбавлення волі, необхідно вживати спеціальних заходів, котрі б забезпечували засудженим жінкам збереження змістовних контактів зі своїми дітьми та членами родини. Більш того, якщо йдеться про малолітніх дітей, то ця проблема вимагає найпильнішої уваги і вирішення. В реалії, оскільки тюремних установ для жінок є набагато менше, то жінок-злочинців часто поміщують в місця позбавлення волі далеко від дому, що веде до обмеження їх контактів зі своїми сім'ями, або взагалі їх припиненню.

Залишається недостатньо врегульованим питання забезпечення реалізації дотримання прав жінок на отримання державної допомоги сім'ям з дітьми. Специфіка діяльності слідчих ізоляторів та будинків дитини при виправних колоніях, а також правовий статус дітей, які до них влаштовані та утримуються разом із матерями, не враховані у низці нормативно-правових актів з питань соціального захисту дітей, а органи соціального захисту по різному тлумачать положення цих актів і навіть відмовлять в оформленні допомоги.

Не можна погодитися з достатністю норм належності речового майна для засуджених жінок, які відбувають покарання в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, затверджених наказом Міністерства юстиції України 20.02.2012 року № 280/5, якими передбачено кількісний показник предметів нижньої бі-

лизни на рівні двох штук зі строком носіння у 2 роки.

Проблемною у співвідношенні законодавчого регулювання з практикою застосування продовжує залишатися сфера правового статусу позбавлених волі *неповнолітніх осіб*.

За результатами дослідження, яке було проведено Харківською правозахисною групою (ХПГ) в 2012 році в межах проекту «Захист дітей від катувань та поганого поводження в Україні» за підтримки Фонду сприяння демократії Посольства США в Україні, зазначено, що «в цілому, ставлення до дітей, які мають конфлікт із законом, з боку органів кримінального переслідування, не відрізняється від ставлення до дорослих злочинців. У якості індикаторів ефективності діяльності системи продовжують використовуватись «валові» показники «боротьби зі злочинністю», в даному випадку, із дитячою. Твердження про зміщення акценту у діяльності відповідних органів у справах дітей з розкриття злочинів, вчинених дітьми, та їх покарання на їх профілактику, виховну роботу серед неповнолітніх правопорушників та серед дітей та молодів цілому, здебільше носить декларативний характер.

Відсутність в Україні окремо щодо дітей: правил медичного забезпечення; правил застосування фізичної сили, спецзасобів та вогнепальної зброї (особливо, в МВС); окремих процедур регулювання оскарження жорстокого поводження та розгляду (розслідування) скарг; нормативних документів, які конкретно регулюють питання власне виховання дітей, які утримуються у виховних колоніях (наявні лише низка таких документів, що регулюють норми належності та строки експлуатації меблів, інвентарю та майна і т. ін.); статистики правоохоронних органах з питань жорстокого поводження (в цілому, і окремо, щодо дітей) внаслідок відсутності в статистичних формах інформації для запису (реєстрації) даних щодо катувань та жорстокого поводження, даних про особу заявника (стать, вік,

етнічна приналежність, рід занять та ін.), місце події, контекст, результати тощо, — свідчить про те, що катування та жорстоке поводження з дітьми в контексті кримінальної юстиції щодо неповнолітніх не розглядається в Україні не лише як системна проблема, а і взагалі, як вагомий чинник, що заслуговує уваги та реагування з боку держави» [7, с. 170].

Позбавленим волі дівчатам та молодим жінкам слід створити умови, щоб вони могли займатися видами діяльності нарівні з представниками протилежної статі. Згідно з правилом 26.4 Пекінських правил мають бути вжиті всі можливі зусилля для того, щоб в жодному випадку «допомога, захист, сприяння, лікування та навчання, яку буде запропоноване позбавленим волі неповнолітнім злочинцям жіночої статі», не були «гіршими або слабкішими аніж ті, які надаються в розпорядження неповнолітніх злочинців чоловічої статі, має бути забезпечене однакове ставлення» [8]. Дуже важливо підтримувати контакти із зовнішнім світом. Активна підтримка персоналом виправної колонії таких контактів може справити особливо позитивний вплив на позбавлених волі неповнолітніх злочинців, багато з яких мають проблеми у поведінці через неможливість знайти вихід своїм емоціям або неможливість реалізувати прагнення до реалізації суспільних контактів.

Понад 13 років в Україні існує кримінальне покарання — *довічне позбавлення волі*, яке замінило смертну кару. І хоча ця частина засуджених до позбавлення волі складає невелику частку від загального числа засуджених, проте, в організаційному і управлінському плані вони споживають вельми значну частину матеріальних ресурсів.

Довічне позбавлення волі є найсуворішим кримінальним покаранням, і за відсутності смертної кари воно розглядається як граничний каральний вирок. Практика застосування цього виду покарання в інших країнах

показує, що лише невелике число з таких засуджених перебуває в місцях позбавлення волі до кінця свого життя. Переважна їх більшість повертається в суспільство, часто під тією або іншою формою довічного нагляду.

Фактично, невизначений характер довічного позбавлення волі породжує проблеми управління такими засудженими. Невідомість дати (часу) звільнення уповільнює роботу персоналу колоній з максимальним рівнем безпеки щодо планування відповідних програм, направлених на повернення таких засуджених в суспільство в невизначеному майбутньому.

Рекомендації ООН по довічному позбавленню волі, що визначають правила поведінки з засудженими до тривалих термінів позбавлення волі встановлюють, що держава повинна надавати засудженим до довічного позбавлення волі «можливості для зв'язку і соціальної взаємодії», а також «можливості працювати за виногороду, навчання, участь в релігійних культурних, спортивних і інших заходах, пов'язаних з проведенням дозвілля» [9]. Саме в забезпеченні вищевказаних стандартів в Україні існує певна проблема. Так, відсутність можливості тривалих побачень порушує право ув'язненого на батьківство та материнство, до того ж не тільки ув'язненого, а й його партнера, що суперечить ст. 12 Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод, ст. 51 Конституції України, ч. 1 ст. 49, ч. 1 ст. 50 Сімейного кодексу України. Відповідно до рекомендацій Європейських тюремних правил відвідування повинні бути організовані таким чином, щоб дати ув'язненим можливість максимально природно підтримувати і укріплювати сімейні відносини (24.4), адже навряд чи їх можна дотримуватися в умовах відсутності можливості тривалого побачення.

Засуджені до довічного позбавлення волі або на тривалі терміни часто втрачають всякі зв'язки із зовнішнім світом. Це ставить особливо

гостро проблему їх соціальної адаптації, коли приходить час звільнення з місць позбавлення волі, тому адміністрація колоній повинна проводити дуже ретельну кропітку роботу з громадськими і добродійними організаціями по наданню різносторонньої допомоги цій категорії звільнюваних.

Все вищевикладене свідчить про існування досить вагомих недоліків відповідності національного законодавства нормам міжнародного права, в тому числі і такого міжнародного акту як Європейські тюремні правила.

Слід усвідомлювати, що міжнародні стандарти зводяться до того, щоб обмеження, які застосовуються до позбавлених волі, були обґрунтованими, з основної вимогою - їх мінімальність. Відсутність відповідних висновків експертів, наукового визначення характеристики мінімальності правообмеження як у законодавстві, так і в правозастосуванні веде до поглиблення цієї проблеми, а це тягне за собою системне порушення прав людини, що негативно впливає на імідж України, як Євроінтеграційноорієнтованої держави.

За результатами проведеного дослідження можна дійти наступних висновків:

1. Прогалини у правовому регулюванні стають перешкодою для реалізації прогресивних аспектів виконання довічного позбавлення волі, зокрема, це стосується формулювання основних положень стосовно зміни умов тримання засуджених довічно, а також відсутності нормативної регламентації механізму практичної реалізації цих законодавчих положень.

2. Створення належних правових, економічних та організаційних умов, сприятимуть реалізації права особи на належні морально-етичні та соціально-економічні умови її розвитку.

3. Провідною метою гуманізації пенітенціарної сфери має бути створення інституту духовної опіки для усіх осіб, позбавлених волі.

Список використаних джерел

1. *Науково-практичний* круглий стіл на тему: «Ювенальна юстиція в Україні – за і проти» 15 березня 2013 року [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://lawyersunion.org.ua/?p=4138>.
2. *Офіційний* сайт Державної пенітенціарної служби України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/control/main/uk/publish/article/691159;jsessionid=9AA4B420EFABBE6FC4BF3FDE07A61051>.
3. *Офіційний* сайт Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Круглий стіл з питань узагальнення методичних рекомендацій для суддів з питань здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх 21 червня 2013 рік [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/golovna_storinka/uchasniki_ruglogo_stolu_uzagalnili_metodichni_rekomendaciji_dlja_su_ddiv_z_pitan_zdijsnennja_krimina.html.
4. *Офіційний* сайт Державної пенітенціарної служби України. Заключна конференція на тему: "Актуальні питання призначення і виконання покарання у виді довічного позбавлення волі: результати проекту "Підтримка пенітенціарної реформи в Україні" 1-2 березня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/630030;jsessionid=7D47CF97C2566B396163BFEEA7D7D218>.
5. *Конституція* України [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
6. *Круглий* стіл на тему «Бангкокські правила на захист прав ув'язнених жінок» 22 листопада 2012 року [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://kompravlud.rada.gov.ua/kompravlud/control/uk/publish/article;jsessionid=3D29B7DC70051712DA525CF41BF9E48B?art_id=47628&cat_id=45376.
7. *Катування* та жорстоке поводження з дітьми в Україні. / За заг. ред. Захарова Є. Ю. – Харків: Права людини, 2013. – 244 с.
8. *Минимальные* стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних ("Пекинские правила") [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_211.
9. *Рекомендации* ООН по пожизненному заключению, приняты в Вене в 1994 году. Правовые акты международные [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://zaki.ru/nav/12/konvencia/1994/>.

Чеботарьова Ю. А. Деякі проблемні питання правового статусу окремих категорій осіб, позбавлених волі

У статті розглянуто особливості правового статусу окремих категорій осіб, позбавлених волі (неповнолітніх, жінок, іноземців, засуджених до довічного ув'язнення), деякі практичні проблеми у реалізації гарантій дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі. Визначено окремі пріоритетні напрямки їх вирішення.

Ключові слова: позбавлення волі, засуджений, людина, громадянин, правовий статус, механізм захисту, гарантії дотримання прав.

Чеботарева Ю. А. Некоторые проблемные вопросы правового положения отдельных категорий лиц, лишенных свободы

В статье рассмотрены особенности правового положения отдельных категорий лиц, лишенных свободы (несовершеннолетних, женщин, осужденных к пожиз-

ненному заключению), некоторые практические проблемы в реализации гарантий соблюдения прав человека и гражданина в местах лишения свободы. Определены отдельные приоритетные направления их разрешения.

Ключевые слова: лишение свободы, осужденный, человек, гражданин, правовой статус, механизм защиты, гарантии соблюдения прав.

Chebotareva Y. Some problems of the legal status of certain categories of imprisoned individuals

The peculiarities of the legal status of certain categories of persons deprived of their liberty (minors, women, sentenced to life in prison), some practical problems in the implementation of human rights safeguards and citizens in prison. Identified some priority areas for their permission.

Key words: deprivations of liberty for a definite term, condemned, man, citizen, legal Status, protection mechanism, guarantees rights.